

Mr. Vlado Smoljan

INDUSTRIJA HERCEGOVINE DO PRVOG SVJETSKOG RATA

Počeci

Pri kraju osmanske vlasti u ovim krajevima gospodarsko je zaostajanje Hercegovine već bilo očevidno. Čak se ni Mostar kao značajno upravno središte nije mnogo izdvajao u općem siromaštvu. Tek polovicom XIX. stoljeća, kada je Porta pokrenula široko zasnovane reforme, činilo se da će se i ekonomija Carstva pokrenuti iz dugogodišnje letargije. Ali, ubrzo se pokazalo da je stanje "bolesnika sa Bosfora" teže nego što se mislilo: feudalne okove su mogle razbiti samo znatno radikalnije promjene. I dok je u neposrednom okruženju industrijalizacija dobivala na zamahu i već se pojavili proizvodi što će ih poznati svjetski sajmovi priznavati nagradama, ovdje je i zanatstvo gubilo životne snage pred novim robama, što su pomalo prodirale iz susjedstva, pa i iz udaljenijih zemalja.

U strukturi gradske privrede obrti i trgovina su bili dominantan dio. I u tim, još uvijek polururalnim, poluurbanim gradovima, stvarale su se čaršijice, neki su se zanati izdvajali, neki su trgovci uspijevali sudjelovati i u zamašnjim poslovima. Po kvaliteti obrtničkih proizvoda u Hercegovini se tada isticao Mostar, po prodorima trgovaca Trebinje.

Ali, sve je to bilo u lokalnim odnosima: usporedbe među sitnim veličinama. Zato, da bi se stekao osjećaj prave mjere, treba se barem osvrnuti na kvalitativne razlike unutar sličnih fizičkih veličina na ovom tlu i u bližem susjedstvu, u razvijenosti obrtništva, na primjer. Jer, ono je i podloga i, u jednom dijelu, u njemu su jezgre buduće industrije.

Neposredno pred austrougarsku okupaciju Bosne i Hercegovine broj obrtnika i njihovo sudjelovanje u gradskom stanovništvu Mostara, Varaždina, Karlovca i Osijeka prikazuje ova tablica:

grad	godina	broj		postotak sudjelovanja
		stanovnika	obrtnika ¹	
MOSTAR	1879. ²	10.848	(1871.) ³ 199	1,83%
VARAŽDIN ⁴	1880.	10.371	782	7,54%
KARLOVAC		5.824	507	8,70%
OSIJEK		18.957	1.216	6,41%

Sudjelovanje obrtnika u stanovništvu dva grada podjednake veličine - u Mostaru i Varaždinu - bilo je 1,83% i 7,54%, što bi značilo da je ono, što bi se moglo nazvati "gustoćom obrtnika" bilo 4,1 puta veće u Varaždinu. I dalje, otprilike, u dvostruko manjem gradu (Karlovcu) 4,8 puta veće, a za oko tri četvrtine većem gradu (Osijeku) oko 3,5 puta.

Sigurno je da ti podaci - barem posredno - govore i o intenzitetu gospodarskog života u to vrijeme u uspoređivanim gradovima. A ne treba, pri tome, ispustiti iz vida da je izvedena usporedba samo između broja obrtnika; uspoređivanja između broja trgovaca bi, vjerojatno, a između industrijske proizvodnje i posve sigurno, dala za Mostar znatno lošije rezultate. Jer, tada Mostar i nije imao industrije.

U 1846. godini u Hercegovini je proradio njezin industrijski prvijenac. U Zatonu na Buni izgrađena je vodena pilana s dva gatera, koja su rezala četinarsku oblovinu, doplavlenu Neretvom iz šuma oko gornjeg toka rijeke. Izrezana građa je transportirana splavarenjem po Neretvi do Metkovića, odakle je otpremana iznozemnim kupcima. Ali, ta je pilana radila samo do 1851. godine, kada je oštećena u nemirima oko svrgavanja Ali-paše Rizvanbegovića. Svi pokušaji vlasnika i, kasnije, njihovih nasljednika da obnove njezin rad nisu uspijevali. Tako je "prvi industrijski trenutak" Hercegovine trajao svega pet godina - od 1846. do 1851. godine.⁵ I više se za osmanske vlasti nije ponovio.

¹ Bez pomoćnih radnika.

² *Statistika* mesta i pučanstva Bosne i Hercegovine prema popisu 16. juna 1879., str. 8.

³ Ilija Hadžibegović: *Postanak radničke klase BiH i njen razvoj do 1914.*, Sarajevo, 1980., str. 45.

⁴ Miroslava Despot: "Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873. - 1880.", *Grada za gospodarsku povijest Hrvatske*, JAZU, Zagreb, 1979., str. 177.

⁵ Branislav Begović: *Strani kapital u šumskoj privredi Bosne i Hercegovine za vrijeme otomanske vladavine*, Sarajevo, 1960., str. 217 - 218.

U tom istom razdoblju - do 1878. godine - u Bosni i Hercegovini je podignuto 7 industrijskih pogona s ukupno 540 radnika.⁶ U Hercegovini, poslije pilane u Zatonu, niti jedan. Niti je bilo pojava, kao na primjer u Bosni, manufaktura kao klice buduće proizvodnje na višim tehnološkim razinama, s većim dometima i s novim mogućnostima.

Industrija Bosne i Hercegovine 1878. - 1918.

U osnovi gospodarske politike nove uprave poslije okupacije 1878. godine bilo je, u prvom redu, korištenje prirodnih bogatstava. A za otvaranje sirovinskih izvora bile su potrebne željezničke pruge i druge prometnice, pa je s tih, ali i vojno-strateških, razloga neposredno poslije zaposjedanja ovih krajeva izgrađena željeznička pruga Sarajevo - Bosanski Brod, a do 1918. godine čak 1.517 km uskog i 111,5 km pruga širokog kolosijeka.⁷

Željeznica je, prema tome, u to vrijeme bila jedan od osnovnih preduvjeta općeg, pa i industrijskog razvitka. A, osim doline Neretve, najveći dio Hercegovine ostao je bez te pretpostavke.

I iz drugih razloga ovi se krajevi nisu mogli uključiti u dinamiku, koju je Bosna počela osjećati gotovo odmah poslije 1878. godine. Ovdje, naime, nije bilo željezne rude, ugljena je bilo u znatno manjim količinama, a drveta u mnogo siromašnijim šumama. A strogo dirigitirani gospodarski koncept novih vlasti nije bio poticajan za industrijski razvoj izvan njegovih utvrđenih odrednica.

Pa i tamo, gdje je Hercegovina zbog svojih specifičnosti bila u povoljnijem položaju od drugih krajeva, kao na primjer u duhanu, bilo je nerazumljivih poteza novih vlasti. Između 1880. i 1888. godine podignute su četiri tvornice duhana (u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci i Travniku), pri čemu je sarajevska imala kapacitet kao tri ostale, a mostarska bila na razini druge dvije.⁸

Osnovu, s koje je počeo intenzivniji industrijski razvoj u Bosni i Hercegovini, možda najbolje ocrtavaju rezultati popisa "industrije" u 1885. godini.⁹

⁶ *Statistika* industrije Kraljevine Jugoslavije, izd. Ministarstva trgovine i industrije, Beograd, 1941., str. 73.

⁷ Kemal Hrelja: "Razvoj industrije u Bosni i Hercegovini do drugog svjetskog rata", *ACTA HISTORICO-OECONOMICA IUGOSLAVIAE*, vol. I., Zagreb, 1974., str. 24.

⁸ Gojko Grdić: *HERCEGOVINA, tendencije razvoja do 1941.*, Mostar, 1976., str. 87.

⁹ *Statistika* mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda 1. maja 1885., Sarajevo, 1886.

Treba napomenuti da su onodobni kriteriji za "industriju" bili vrlo široki. Uostalom, to se iz tablice najbolje vidi:

INDUSTRIJA U 1885. GODINI

	Bosna	Hercegovina ¹⁰	ukupno	sudjelovanje u Bosni	Hercegovine u ukupnosti
tvornice	82	2	87	2,35	2,30
kazani za rakiju	2.770	130	2.900	4,69	4,48
mlinovi za žito	9.541	949	10.490	9,95	9,05
krečane	153	12	165	7,84	7,27
ciglane	41	-	41	-	-
kamenolomi	124	22	146	17,7	15,07
rudnici ugljena	26	8	34	30,76	23,53

Iz prethodnih podataka, a naročito iz opisa "industrije", može se vidjeti da je značajan problem svakom analitičaru ekonomije onog doba u razjašnjavanju pojma "industrije". A da se kroz čitav austrougarski period nije mnogo učinilo da bi se taj pojam suvremenije definirao i da bi se izgradili kriteriji za razgraničenje industrije i obrta, pokazuju i popisi tih djelatnosti kroz cijelo to vrijeme.

Ali, i uz takve nejasnoće, svi podaci o ekonomskom razvitku u tom razdoblju upozoravaju na znatno zaostajanje Hercegovine. Tako pokazuju i rezultati jednog popisa iz 1907. godine, razvrstani po okruzima:¹¹

Okrug	broj		na 1.000 stanovnika	
	poduzeća i radnji	zaposlenih	poduzeća i radnji	zaposlenih
sarajevski	10.264	29.470	40,1	115,2
banjolučki	7.925	18.347	21,8	50,4
bihaćki	4.161	10.220	18,8	46,5
tuzlanski	9.780	16.457	24,7	41,6
travnički	8.447	17.529	31,2	64,8
mostarski	6.016	9.641	22,7	36,4
Bosna i Hercegovina	46.593	101.664	26,3	57,4

¹⁰ Hercegovina obuhvaća sve kotare okruga Mostar, te kotar Prozor iz travničkog okruga.

¹¹ *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1908.*, izd. C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, Sarajevo, 1908., str. 120-121. (U daljnjem tekstu: *Izveštaj o upravi...*)

Broj zaposlenih na 1.000 stanovnika pokazuje u kojoj je mjeri značajan dio hercegovačkog gospodarstva - industrija i obrti - bio nerazvijeniji nego u drugim okruzima Bosne i Hercegovine. Iznosio je svega 63% prosjeka zemlje, a tek 31,6% sarajevskog analogona.

I daljnji popisi odražavaju jednake kriterije popisivača, s jedne, a zaostajanje Hercegovine, s druge strane. Po popisu iz 1913. godine, posljednjem dobro organiziranom i temeljito obavljenom pred Prvi svjetski rat, u Bosni i Hercegovini je bilo 59.962 "poduzeća i radnji".¹²

Strukturu gospodarstva Bosne i Hercegovine, u kojoj se ponovo zajedno vode "industrija i obrti", pokazuje sljedeća tablica:

Djelatnost	broj	
	poduzeća i radnji	sudjelovanje
Industrija i obrt	23.120	38,6
Gradevinarstvo	5.438	9,1
Trgovina	15.232	25,4
Ugostiteljstvo	13.390	22,3
Promet	2.664	4,4
Ostalo	118	0,2
Ukupno	59.962	100,0

Treba, ipak, istaknuti da su te usporedbe među brojevima radnji i poduzeća date bez bilo kakvih drugih kvantitativnih ili kvalitativnih elemenata. No, čini se, ipak prikazuju i neke druge, osim brojčanih, odnose, pogotovo ako se uzme u obzir da su to bila, mahom, vrlo sitna poduzeća i još manje radnje, gdje je u najvećem broju slučajeva vlasnik uz jednog pomoćnika bio cjelokupna radna snaga.

Međutim, u godinama poslije Prvog svjetskog rata izvršeni su vrlo ozbiljni pokušaji razvrstavanja korpusa "poduzeća i radnji" iz austrougarskog razdoblja na ono što pripada industriji i ono što su obrtničke radnje. Ustanovljeni su i kriteriji te raspodjele.¹³ Na toj je osnovi, uvodeći još i

¹² *Sumarni izvještaj* Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu o stanju obrta, trgovine i prometa njezinog područja u god. 1911. i 1912.. Sarajevo, 1913. Tablica je izrađena na osnovi podataka sa str. 122.

¹³ Sve su djelatnosti obuhvaćene s 18 kriterija, a glavni su elementi broj radnih mjesta i pogonska snaga. Na primjer, prema 3. kriteriju, u metalnu se industriju uvrštavaju "tvornice koje imaju mašinski pogon od najmanje 20 KS, najmanje 15 mašina za obradu metala, a upošljavaju najmanje 20 radnika". (*Statistika industrije...* str. 25.)

vremenska razdoblja, izraden i pregled svih industrijskih kapaciteta, izgrađenih u Bosni i Hercegovini do završetka Prvog svjetskog rata:¹⁴

Godina osnivanja	broj		pogon KS
	tvornica	radnih mjesta	
1879. - 1888.	25	6.296	5.706
1889. - 1898.	51	7.280	36.115
1899. - 1908.	19	1.245	8.003
1909. - 1918.	43	4.713	7.059
1879. - 1918.	138	19.534	56.883

Vrlo je vjerojatno da je, iz razloga što su u tablici prikazani industrijski objekti prema godinama osnivanja, a izostali su podaci o eventualnoj likvidaciji nekoga od njih, jedno drugo istraživanje utvrdilo da je na području Bosne i Hercegovine bio u 1918. godini 121 industrijski pogon, od čega 28 iz ekstraktivne, a 93 iz prerađivačke industrije.¹⁵ Međutim, u svakom slučaju u velikoj je mjeri time razjašnjena veličina od 23.120 poduzeća i radnji iz oblasti industrije i obrta, koji su popisani 1913. godine.

Treba još dodati da se na području Hercegovine nalazilo svega 10 industrijskih poduzeća (od 121).

Industrija Hercegovine 1878. - 1918.

Iz nekih se podataka u prethodnom dijelu već moglo zaključiti kako je gospodarstvo Hercegovine zaostajalo i u prvim desetljećima industrijskog razvitka Bosne i Hercegovine. Iako je taj proces, radi nužne sažetosti, prikazan u posve krupnim potezima, ipak je takav zaključak nesumnjivo objektivan.

Ali, i u ovim su se krajevima morale događati promjene, koje su se trebale najsnažnije očitovati u njihovu središtu - u Mostaru.

U 1885. godini stanovništvo se Mostara još u znatnoj mjeri bavilo poljoprivredom: od ukupno 13.349 žitelja grada popisano je 8.502 "težaka" i "kmeta", ili gotovo dvije trećine (63,7%) ukupnog pučanstva. Tome nasuprot, bila su svega 342 "tvorničara, trgovca i obrtnika".¹⁶

¹⁴ *Statistika industrije...*, str. 73.

¹⁵ Kemal Hrelja, o.c., 28.

¹⁶ Proračunato na osnovi podataka iz nenumeriranih tabličnih priloga *Štatistike* mjesta i žiteljstva... 1. maja 1885., Sarajevo, 1886.

Iz popisa stanovništva u 1910. godini vidi se - usprkos promjenama i u metodologiji popisa i u nazivlju - da su se i urbanizacija i gospodarski napredak i u Mostaru događali.

Grad se u međuvremenu povećao na 16.392 stanovnika, ali za razliku od 1885. godine u njemu je sada bilo ipak više zaposlenih u “zanatstvu i industriji” (1.136) nego u poljoprivredi i šumarstvu (1.127). Iako je u gradskoj populaciji još uvijek relativno najveći broj stanovnika živio od agrarnih zanimanja (3.604 ili 22%), grad je dobivao novu fizionomiju: sada je u njemu u javnim službama bilo zaposleno 516, a u bankarstvu 23 žitelja.¹⁷

U nastavku ovoga teksta, na osnovi prikupljenih podataka, pokušat ćemo prikazati (skromne) domete u industrijalizaciji Hercegovine za vrijeme Austro-Ugarske, ali i neke propuštene mogućnosti, čiju je realizaciju spriječila upravo gospodarska politika, čiji kreatori nisu bili ljudi ovoga tla.

Iz oblasti e k s t r a k t i v n e industrije u Hercegovini bilo je i kamenoloma, i eksploatacije pijeska i šljunka, i krečana - posvuda. Ali, niti na jednom od tih lokaliteta nije stasao neki ozbiljniji kapacitet, koji bi se izdvojio s količinom i kvalitetom proizvodnje.

Djelomičan je izuzetak majdan mekog krečnjaka, lokalnog naziva “tenelija”, u neposrednoj blizini Mostara. Dugi niz godina od toga su kamena građene mostarske zgrade, pa čak i neposredno poslije Drugog svjetskog rata - sve dok ga 50-ih godina ovog stoljeća nije istisnuo suvremeniji građevinski materijal.

Trebalo bi još dodati da su, vjerojatno kao i u slučaju 12 popisanih krečana u 1885. godini, registrirani samo kamenolomi i krečane što su podmirivali nešto šire potrebe. Jer, ovdje je gotovo svako seosko domaćinstvo vadilo za sebe kamen i “palilo kreč”.

Kao industrijski kapaciteti u to su doba tretirane i e l e k t r i č n e c e n t r a l e. Godine 1912. izgrađena je *Elektrana Gradskog poglavarstva Mostar* za opskrbu područja od 16.000 stanovnika, a sa tri diesel-motora od po 160 KS.¹⁸ Iste je godine u Bileći puštena u pogon *Električna centrala gradske općine* za potrebe 5.400 stanovnika i s jednim diesel-motorom od 80 KS.¹⁹

¹⁷ *Rezultati popisa* žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910., Sarajevo, 1912., str. 66-67.

¹⁸ *Statistika* električnih centrala Kraljevine Jugoslavije, Zagreb, 1933., str. XIII.

¹⁹ Isto.

Godine 1897. tvrtka Alberta Jordana iz Beča ponudila je Općini Mostar izgradnju električne centrale na rijeci Neretvi. Zahtijevala je koncesiju od 25 godina, ali bi “zauzvrat besplatno osvjetljavala hotel Neretvu”. Šest godina kasnije, 1903., Zemaljska je vlada dodijelila koncesiju konzorciju Florijan, Cof i Pintar za “rabljenje vodne snage Neretve”, s tim da gradnja ne traje duže od dvije godine. A u 1908. godini graditelj hidroelektrane na Cetini, splitski inženjer A. Dešković, predložio je općinskim vlastima Mostara izgradnju sličnog kapaciteta u - Jablanici!²⁰

Ne raspoložujući podacima o razlozima zbog kojih niti jedan od tih prijedloga nije ostvaren, ipak oni ostaju kao zanimljivost iz mostarske gospodarske prošlosti. I, možda, kao stavke u bilanci propuštenih prilika.

Hercegovina raspolaže sa svega 6,77% visokih šuma Bosne i Hercegovine i s 8,95% eksploatabilnog šumskog fonda.²¹ Pa ipak, usprkos objektivnom siromaštvu u tom prirodnom izvoru, u austrougarskom je razdoblju d r v n a i n d u s t r i j a bila najrazvijeniji dio hercegovačke industrije. Opći trend razvitka te djelatnosti aktivirao je i na ovom području inicijative poslovnih ljudi.

Ipak, u cjelini, ali i uz jednu iznimku, hercegovačka drvna industrija nije zadobila puna industrijska obilježja, na primjer u pogledu osnovnih fondova, broja zaposlenih, pogonske opreme i, konačno, proizvodnog programa.

U 1910. godini na ovom su području bile popisane ove pilane:²²

Kotar Konjic:	1 parna pilana sa 2 jarma HP 45, inv. oko 50.000 K; 7 običnih domaćih vodenih pilana sa ukupno 8 jarmova i 3 okrugle testere, cca 21.000 K;
Kotar Gacko:	1 obična domaća vodena pilana sa 2 jarma i 1 okruglom testerom, inv. oko 10.000 K;
Kotar Prozor:	1 obična domaća vodena pilana sa 2 jarma, inv. oko 4.000 K.

Godine 1886. u Mostaru je osnovana tvrtka Buttazzoni i Venturini kao filijala istoimene sarajevske drvne industrije. To je bio ozbiljan proizvodni pogon građevinske stolarije i namještaja, koji je u doba prosperiteta zapošljavao do 35 radnika. Svoje je proizvode plasirala u Hercegovini, Dalmaciji i Crnoj Gori, a prodavala je i namještaj drugih proizvođača.²³

²⁰ Svi su ti prijedlozi iz izvoda zapisnikâ sjednica Općinskog vijeća Mostara u 1897., 1903. i 1918. godini.

²¹ Izračunato iz podataka u *Izveštaju o upravi...* 1911., str. 106-107.

²² *Izveštaj o upravi...* 1910., str. 118-119.

²³ Podaci iz sačuvanih spisa tvrtke, koji su bili pohranjeni u Arhivu Hercegovine u Mostaru.

Prema jednoj studiji, među 25 “najznačajnijih šumsko-industrijskih poduzeća u Bosni i Hercegovini krajem 1911. godine” nalazila su se i dva hercegovačka:²⁴

Prva hercegovačka drvna industrija Ivanišević et comp, Konjic, s ukupno 135 zaposlenih, i

Drvna industrija Hadžihusein et comp, Mostar, sa svega 18 zaposlenih.

Prva hercegovačka drvna industrija Ivanišević et comp. izgradila je u Bijeloj kod Konjica parnu pilanu s dva gatera, parionom i sušionicom, te parketarницу.²⁵

Pred kraj austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini bilo je 137 malih pilana potočara, koje su, u prosjeku, obrađivale po 618,6 m³ drva godišnje.²⁶ Istodobno se na području mostarskog okruga nalazilo deset pilana na vodeni pogon: pilana Luke Andrića u Špiljanima, Abdulaha Gaševića i Sulejmana Hadžihusejnovića u Idbru, Francesca Conigliarija u Bradini i Dragočaju, Salihage Alagića u Bijeloj, Mehmeda Alagića u Podorašcu, Nikole Buljana u Orahovici, Vukanovića i Varoščića u Jabučica-Potoku i Riste Stijakovića u Glogošnici.²⁷

Kako se primjećuje, ovdje iskazan broj pilana je znatno veći od onog u Izvještaju o upravi Bosne i Hercegovine za bilo koju godinu austrijske vladavine. Razlog je, vjerojatno, u tome što su u tim izvještajima tretirani samo ozbiljniji kapaciteti, dok su male pilane potočare prikazane na osnovi arhivske građe.

Godine 1912. u Mostaru je započeo s radom obećavajući prvijenac k e m i j s k e industrije. Tada je, naime, ušla u pogon Tvornica sapuna, svijeća i kristalne sode (vlasnici Knežić i sin) s kapacitetom od 150 t peraćeg i 20 t toaletnog sapuna, te 40 - 50 t sode.²⁸ Tvornica je stabilno poslovala i širila svoje kapacitete sve do 1947. godine, kada je preseljena u Sarajevo.

Iz oblasti m e t a l n e industrije Željeznička radionica za popravljanje lokomotiva i vagona u Mostaru bila je jedini značajni kapacitet. Pred rat je zapošljavala stotinjak radnika.²⁹

²⁴ Ilijas Hadžibegović: *Postanak radničke klase...*, tablica između str. 172. i 173.

²⁵ Branislav Begović: *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878 - 1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*, Sarajevo, 1978., str. 85-86.

²⁶ Isto, 91.

²⁷ Isto, 92.

²⁸ Josip Lakatoš i Aco Despić: *Industrija Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1924., str. 157.

²⁹ Isto, 110.

U hercegovačkoj p r e h r a m b e n o j industriji najznačajniji su bili prerada grožđa i razvoj podrumarstva.

Prerada je grožđa u Hercegovini bila jedina gospodarska aktivnost iz oblasti prehrambene industrije, niknula je iz tradicije i dugo održavala visoku kvalitetu svojih proizvoda. Pa, iako to još nije bila u punom smislu industrijska proizvodnja, brojni su hercegovački podrumari slijedili iskustva stranih - u prvom redu francuskih - proizvođača vina, te se može reći da je u to vrijeme vinarstvo u ovim krajevima bilo, i u znatno širim mjerilima, vrlo visokog dometa.

Kvalitetna su vina u Mostaru proizvođena u podrumima Jelačića, Kovačine, Krulja, Oborine, Peške, Radulovića, Golubovića i Šantića, u Stocu kod Ružića, Kurilića, Vreće, Popare, Hamovića, Vukasovića i Perišića, a u Trebinju u Jovičića, Andrića i Vujičića.³⁰

U dvije ledare (u Mostaru i Čapljini) proizvodio se led, ali izgleda da su služile i kao skladišta za distribuciju piva.³¹ U izvještaju o upravi za 1906. godinu navodi se: "Za hvatanje i prerađivanje mnogobrojnih jegulja, koje se nalaze u Donjoj Neretvi, zaključila je 1894. godine jedna bečka firma ugovor sa dotičnim ribarima kod Neretve, koji je ugovor bio 1904. godine ponovljen, te je sagrađena u Čapljini fabrika za izrađivanje konzerva od jegulja."³² Međutim, u pristupačnim se izvorima nije mogao pronaći bilo kakav dokument o toj tvornici, osim što se u jednoj statističkoj publikaciji daju ovi podaci: "konzerviranje riba", Čapljina Warhanek c 1903, centrala Beč.³³ U istom se izvoru navodi i fabrika soda-vode u Mostaru.³⁴

Dana 27. I. 1896. svečano je započelo točenje blagajskog piva u hotelu "Neretva" u Mostaru; bilo je proizvedeno u Prvoj hercegovačkoj pivovari u Blagaju, čiji su vlasnici bili braća Bilić.³⁵

Tvornica duhana u Mostaru - uz izuzetak već spomenute pilane u Zatonu na Buni - bila je prvi značajniji industrijski kapacitet, kako u Mostaru tako i u Hercegovini.

³⁰ *Hercegovački vinogradi i vina*, Mostar, 1986., str. 26.

³¹ Dušan Jagodić: *Privreda kraških oblasti BiH*, Sarajevo, 1962., str. 113.

³² *Izvještaj o upravi...* 1906., str. 306.

³³ BOS.HERC.KOMPAS 1910/1911, Sarajevo, 1910., str. 475.

³⁴ Isto, 484.

³⁵ Te je podatke iznio Karlo Drago Miletić u jednom od njegovih serijala, koji je objavljan u 1986. godini u mostarskoj "Slobodi". Izvori se danas više ne mogu ustanoviti, jer su rukopis i građa potpuno uništeni u ratu. Zahvaljujem se autoru, što mi je i, tako okrnjene, podatke stavio na raspolaganje.

Pod nazivom *Tvornica duvana* osnovana je 1880. godine. Već u početku zapošljavala je 125 radnika u neposrednoj proizvodnji.³⁶ U 1886. godini taj se broj popeo na 228 “bez činovnika i poslovođa”, da bi 1910. dosegao 330, pa se zatim smanjivao do 1918. godine na 286.³⁷

Početni joj je kapacitet bio 550 tona duhana za pušenje i milijun cigareta godišnje (za usporedbu: kapacitet sarajevske tvornice bio je 1.400 tona duhana za pušenje i 46 milijuna cigareta).

Za otkup duhana bile su izgrađene fermentacione stanice u Mostaru, Trebinju, Stocu, Čapljini, Ljubuškom i Ljubinju, u koje se mogla smjestiti cjelokupna hercegovačka proizvodnja duhana.³⁸

Međutim, značenje te tvornice kao finalnog proizvođača bilo je sa stajališta zapošljavanja šire od samog gradskog područja: U 1904. godini u duhanskoj su režiji u Hercegovini bila zaposlena 1.133 radnika ili 43,1% ukupno zaposlenih u duhanskoj režiji Bosne i Hercegovine u to vrijeme (2.630).³⁹ Do 1912. godine taj se broj znatno smanjio: u Tvornici duhana bilo je zaposleno 226 radnika, a u otkupnim uredima 346, dakle ukupno 572 radnika.⁴⁰ I opet u sličnom omjeru: 43,9% ukupno zaposlenih u duhanskoj industriji Bosne i Hercegovine.

T e k s t i l n a je industrija u ovoj regiji bila skoro potpuno nerazvijena. Ali, u popisima poduzeća i radnji u 1907. i 1913. godini bile su 4.752 odnosno 5.431 proizvodna jedinica u “industriji odijevanja i čišćenja”. Sigurno je takvih malih proizvođača bilo posvuda i u ovim krajevima.

Međutim, uz ovih nekoliko redaka o tekstilnoj industriji, treba izložiti jedan primjer propuštenih mogućnosti upravo u toj industrijskoj djelatnosti. Evo kratke uvodne napomene: Ekonomska politika Austro-Ugarske bila je na ovom području, također, dominantno određena interesima vlastitih gospodarstava. Iz toga slijedi da bi u svakom slučaju, u kojemu bi se naslutila konkurentna nadmoć nekog novog industrijskog kapaciteta, podignutog izvan matičnih ekonomija, njegova izgradnja bila spriječena. Iz primjera, koji slijedi, pokazat će se da je ta konstatacija zasnovana na činjenicama. Početkom 1905. godine dvojica dubrovačkih industrijalaca - J. Jelić i N. Srinčić - obratili su se Kotarskom uredu u Ljubuškom s molbom da im

³⁶ Iz *ISKAZA* (19768 od 16. 10. 1881.) Zemaljske financijske direkcije Sarajevo, Grada o počecima radničkog pokreta u BiH 1875 - 1905., Državni arhiv BiH, Sarajevo, str. 335.

³⁷ Izvor: rukopis Omera Hadžiomerovića: “Istorija Fabrike duvana u Mostaru”, sv. I., str. 3., koji mi je ljubazno stavio na uvid.

³⁸ Dušan Jagodić, o.c., 113.

³⁹ *Izvještaj o upravi...* 1906., str. 410.

⁴⁰ Ilijas Hadžibegović: *Postanak radničke klase...*, 198.

se ustupi vodopad Kravica radi iskorištavanja energije u industrijske svrhe i da im se prepusti 100 tisuća četvornih metara erarnog zemljišta, na kojemu bi izgradili predionicu i tkaonicu jute, što bi zapošljavalo do 1.000, uglavnom ženske radne snage. Dok su tekli pregovori sa Zemaljskom vladom, upleo se eksponent centralnih vlasti - Ministarstvo trgovine - sa zahtjevom da se radi zaštite interesa austrijske privrede ne daju nikakva odobrenja bez njegove suglasnosti. (Zanimljivo je zapaziti kako se u sporu, koji je uslijedio, nikako nije spominjao ekološki aspekt lokacije toga objekta, niti se napominjala mogućnost degradacije prirodne rijetkosti - vodopada Kravice. Izgleda da se u vrijeme rane industrijalizacije taj problem uopće nije sagledavao.)

Uslijedili su sve oštriji razgovori i sve veće komplikacije u trokutu Mostar - Sarajevo - Beč, koji su trajali sve do sloma Monarhije, pa i do sloma ideje o tome pothvatu.⁴¹

U 1910. godini u 4 tiskare u Mostaru, jedine u Hercegovini, bila su zaposlena 22 radnika. Međutim, g r a f i č k a djelatnost u ovim je krajevima bila tada u usponu, pa se do Prvog svjetskog rata taj broj povećao na 33.⁴²

Zaključak

Kako napraviti poredbu o relativnim odnosima u dostignutoj razini industrijalizacije Hercegovine, te Bosne i Hercegovine u 1910. godini, tj. u vrijeme posljednjeg popisa stanovništva? Usporedbe, koje su već obrazlagane, između b r o j e v a radnji i poduzeća, te broja zaposlenih, pokazale su da su ovi krajevi očevidno zaostajali, ali bez objektiviranih mjerila te očevidnosti.

Ali, zaposlenost u “zanatstvu i industriji” (kako ih je tretirala službena statistika) sigurno je znatno pouzdanije mjerilo u odgovoru na postavljeno pitanje. Stoga ćemo pokušati izvesti takve proračune, stavljajući u odnos poznate (službene) podatke:

⁴¹ Prema: Ljubomir Madžar, “Neuspjao pokušaj iskorištavanja snaga vodopada Kravica na početku ovog vijeka”, *HERCEGOVINA*, 6, Mostar, 1987., str. 165-177.

⁴² *Rezultati popisa žiteljstva...* 10. oktobra 1910., str. 67.

STANOVNIŠTVO 1910. godine⁴³

područje	broj stanovnika	sudjelovanje u ukupnom (%)
Hercegovina	279.580	14,7
Ostala područja Bosne i Hercegovine	1,618.464	85,3
Bosna i Hercegovina	1,898.044	100,0

Na području Hercegovine živjelo je u 1910. godini 14,7%, a u ostalim dijelovima Bosne i Hercegovine 85,3% ukupnog stanovništva.

ZAPOSLENOST U ZANATSTVU I INDUSTRIJI 1910. godine⁴⁴

područje	broj zaposlenih	sudjelovanje u ukupnom (%)
Hercegovina	2.603	8,2
Ostala područja Bosne i Hercegovine	29.141	91,8
Bosna i Hercegovina	31.744	100,0

BROJ ZAPOSLENIH NA 100 STANOVNIKA⁴⁵

područje	broj zaposlenih na 100 stanovnika	odnos prema prosjeku BiH
Hercegovina	0,93	0,56
Ostala područja Bosne i Hercegovine	1,80	1,08
Bosna i Hercegovina	1,67	1,00

⁴³ Veličine izvedene na osnovi podataka iz publikacije pod 42.

⁴⁴ Proračunato na osnovi podataka u publikaciji pod 42, list LXXVIII, str. 62-67.

⁴⁵ Proračun na osnovi rezultata prethodnih proračuna u tablicama o stanovništvu i zaposlenosti (bilj. 43. i 44.).

Čini se da su rezultati proračuna, koji su prikazani u prethodne tri tablice, vrlo uvjerljivi pokazatelji zaostajanja Hercegovine u procesu industrijalizacije u razdoblju austrougarske vladavine. Jer, pri njezinu kraju, ovdje je u zanatstvu i industriji bilo zaposleno - u relativnim veličinama - gotovo dvostruko manje stanovnika nego u ostalim krajevima Bosne i Hercegovine.

Čini se da bi dodatno objašnjenje samo štetilo ovom osnovnom zaključku.

Mag. Vlado Smoljan

Industrie der Herzegowina bis zum ersten Weltkrieg

Zusammenfassung

Von der einführenden Konstatierung, dass am Ende der osmanischen Herrschaft das wirtschaftliche Zurückbleiben der Herzegowina schon sichtbar war, ausgehend, versucht der Verfasser in dieser Arbeit auf die Frage, ob dieses Zurückbleiben in der Zeit der österreichisch-ungarischen Okkupation überwunden oder vielleicht fortgesetzt wurde, zu antworten.

Er analysierte statistische Daten über die Entwicklung des Kleingewerbes und der ersten Industriebetriebe, sowohl nach Quantität als auch nach einzelnen Tätigkeiten. Indem der Verfasser besonders betont, dass der Begriff *Industrie* in jener Zeit - wie er von offiziellen Quellen interpretiert wurde - wesentlich andere Bedeutung als heute hatte, nahm er seine Redefinierung an, wie es unmittelbar vor dem 2. Weltkrieg gemacht wurde, und objektivierte auf diese Weise alle dargestellten Daten.

Endgültige Beschlüsse gingen aus dem Vergleich der Industrialisierungsprozesse auf den Gebieten der ehemaligen Herzegowina, sowie Bosnien und der Herzegowina heraus. Sowohl nach absoluten als auch nach relativen Größen wurde die Tendenz des weiteren wirtschaftlichen Zurückbleibens der Herzegowina auch in der Zeit von 1878 bis 1918 fortgesetzt.